

„Gyergyói töredék”

F657 / ANTIPHONALE s. 15, 1 csonka fólió, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára, nr. 92 borítójának elemzése*

Bernád Rita Magdolna^a, Czagány Zsuzsa^{bc}, Gilányi Gabriella^{bc}

^a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Főegyházmegyei Levéltár,

^b Bölcsészettudományi kutatóközpont Zenetudományi Intézet,

^c MTA BTK Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport)

A töredéket Bernád Rita Magdolna főegyházmegyei főlevéltáros (Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség) közreműködésével 2019 decemberében fejtették le hordozókönyvről a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár restaurátor műhelyében Csíksomlyón. Restaurálta: Benedek Árpád.

Megjegyzések a liturgikus és zenei tartalomhoz

A fragmentum az Áldozócsütörtök (*Ascensio Domini*) utáni szombat és vasárnap, valamint Pünkösöd vigiliája zsolozsmáiból őrzött meg részeket.

A hordozókönyv borítójául szolgáló töredék külső oldala sokkal inkább ki volt téve a viszontagságoknak, mint a belső oldal, s így a rajta fennmaradt tételek rendkívül nehezen rekonstruálhatók. E külső oldal az eredeti fólió rektója volt, s feltehetően a szombati matutínium két responzóriumát (a *Non turbetur* responzóriumot a korábban, feltehetően az Áldozócsütörtöki matutínumban bizonyára már lejegyzett s ezért itt csak rövidített *Nisi ego abiero* verzussal, valamint a teljesen kikottázott R. *Exaltare Domine* + V. *Cantabimus et psallemus* tételeket), továbbá a laudes Benedictus-antifónáját (*Dominus quidem Iesus*) tartotta fenn.

* A tanulmány 2020-ban készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia projekt támogatásával.

A verzón a rubrikázott invitatórium mellett három antifóna szövege és dallama rekonstruálható, kettő közülük csaknem hiánytalanul. Az anyakódexben az egyes köznapok laudesében és vesperásaiban énekelt evangélium-antifónák feltehetően egyfajta ciklusként követték egymást; a szóban forgó liturgikus időszak tételanyagának effajta szerkesztésmódjával találkozunk a késő középkori zsolozsmaforrások (köztük a magyarországiak) többségében. A verzó első sorának elején kibetűzhető (*allelui*)a a *Benedictus* kantikum kezdőszavával a *dominica post Ascensionem* laudese zárótételének (Benedictus-antifónájának) torzója. Mind az *alleluia* szó vége, mind a *Benedictus* fölötti zsolótdifferencia utolsó hangjai (*gag*) arra utalnak, hogy e torzó a *Dum* (vagy *Cum*) *venerit Paraclitus quem ego mittam vobis, spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me, alleluia* szövegű, 8. tónusú antifónából származik (vö. Janka Szendrei – László Dobszay et al., *Monumenta Monodica Medii Aevi V. Antiphonen* (Kassel – Basel: Bärenreiter, 1999), 8400; online: <http://antifona.zti.hu/>). Az egy szó és mindössze néhány hang alapján rekonstruálható tétel után a *dominica post Ascensionem* második vesperásának hasonló szövegkezdetű, mind szövegében, mind dallamában épen maradt Magnificat-antifónája (*Cum venerit Paraclitus, quem ego mittam vobis a Patre, spiritum veritatis, ille testimonium perhibebit de me alleluia, et vos testimonium perhibebitis, quia ab initio mecum estis, alleluia*) következik. A pünkösdi énekkészlet több hasonló szövegű antifónája közül ez az 1. tónusú *Cum venerit* szimmetrikus-szakaszos fölépítésével feltehetően a gregorián újabb stílusú kompozíciói-kompilátumai közé tartozik. Forrásai csaknem kizárólag a közép-európai térségből származnak. A töredéken olvasható dallam a mikrovariánsok szintjén is megegyezik a központi magyarországi antifonálékban lejegyzett dallamalakokkal (vö. *Monumenta Monodica Medii Aevi V. Antiphonen*, 1440; online: <http://antifona.zti.hu/>).

A verzó utolsó sorában rubrika vezeti be Pünkösöd vigíliájának zsolozsmáját. A csak rubrikázott *Alleluia. Regem ascendentem* minden bizonnyal az invitatórium-antifóna, amelyet – immár kottázva – a vesperás *Si diligitis me mandata* Magnificat-antifónája követ. Ez utóbbi az európai gregorián énekkészlet általánosan elterjedt tétele, mely a pünkösöd hetének evangéliumi antifónájaként, illetve (elsősorban a korai monasztikus, illetve ferences forrásokban) Fülöp és Jakab apostolok zsolozsmájában kapott helyet. Eltérést tapasztalunk tonális értelmezésében: a kisebb variánsoktól eltekintve azonos dallamot a záró *alleluia* transzpozíciójától függően egyes források *g*-re zárva a 8. tónushoz rendelik, míg mások (töredékünk is) *e*-n befejezve 3. tónusúként értelmezik (vö. <http://cantusindex.org/id/004886>). Ha hihetünk a Cantusindex adatainak, gyakoribb az antifóna 8. tónusú értelmezése – eként határozza meg a nyugat- és közép-európai források

többsége. A ferences hagyományt képviselő kódexek, köztük a budapesti Egyetemi Könyvtár ferences antifonáléja (OFM-122), valamint a francia térség forrásai azonban túlnyomórészt 3. tónusú alakját tartalmazzák. A középkori magyarországi reprezentatív egyházmegyés források közül mindössze az Isztambuli Antifonáléban fordul elő, töredékünkkel egyezően ugyancsak 3. tónusúként (lásd a magyarországi zsolozsmaantifónák internetes kottadatbázisát: <http://antifona.zti.hu/>). Az antifóna magyarországi forráshelyzetét tekintve a gyergyói töredék adata különösen értékes és hiánypótló. Nem zárhatjuk ki – bár ennek igazolásához további forrásadatokra van szükség –, hogy benne az eredeti antifonále által képviselt szűkebb liturgiaváltozat hagyományoszerű vonása maradt fenn.

Megjegyzések a notációhoz

Négy vékonyan húzott piros kottavonalon fekete hangjegyek olvashatók négy kottaszisztémában, keretvonal nincs. A legfelső kottasor a kimetszés miatt töredékes, felső része hiányzik. Az sajnos nem derül ki, hány kottasor lehetett az eredeti kódexfólión. C- és f-kulcs látható a sor elején, különleges a c-kulcs elnyújtott felső eleméből kifutó hajszálvonal (1), amelynek többszöri megjelenése kizárja a véletlenszerűséget. Egyedül a Gyergyói Graduáléban (lásd RO-AI R. IX. 57) láttuk ugyanezt a ritka c-kulcs-megoldást – a kulcs felső elemének lefutó vonalkáját (2) –, ebből a két forrás hangjelzésének igen közeli rokonságára következtethetünk (lásd még a clivis és a pes- szerkezetek analógiáit).

A fóliót gótikus tollkezeléssel notálták, azaz a neumák egyes elemeit megvastagították, felnagyították, emellett a neumák tagolásában is kimutatható a korabeli metzi és német gótikus keveréknotáció hatása. A 15. századi közép-európai gregorián kéziratokban ez a legelterjedtebb tollkezelési technika: a hangok-neumák szabályos mértani alakzatokba rendeződnek általa. Mindez elsősorban a templomi éneklést könnyítette meg: a késő-középkorban többnyire már nem emlékezetből, hanem kottából énekeltek: a kóruskönyvet egy állványon tartották, a szertartás során körülállva azt. A gotizáló kottairásokhoz hasonlóan a töredéken is a rombusz-alakú pontum az írás alapegysége, amely bizonyos neumákban (pes, clivis, scandicus) vonalas elemekkel egészül ki: e kötőelemek az archaikus 7-es alakú clivis kivételével elválnak a hangfejtől, vagyis az írás tagoló szerkezetű.

A gotizáló technika Közép-Európában többnyire az adott helyi hagyomány írásjeleivel keveredett, így vált nagy kódexek írására alkalmas rendszerré, úgy, hogy a keveréknotációk nem veszítették el teljesen eredeti-egyéni vonásaikat. A fragmentumon szereplő hangjelzés is

ilyen hagyományörző keverékírás: az idegen, divatos elemek (rombusz hangfej, tagolt pes) mellett felismerhetjük a magyar/esztergomi írás szerkezeteit, sőt, annak keleti periférikus elemeit is. Esztergomi emlék a már említett 7-es alakú, többnyire kötött clivisváltozat (3), ugyanakkor a hosszú ferde felső elemmel megrajzolt neuma kifejezetten kelet-magyarországi/erdélyi jellegzetesség (4). Szintén főként keleti hagyományörző iskolákból és a pálosoktól dokumentálható a két punktumra tagolódó speciális forma (5). Hasonló változatosság tapasztalható a climacusnál: esztergomi karakterisztikum a kettős ponttal induló climacus (6), amelynek iránya a késői metzi-német keverékírásokhoz hasonlóan jobbra dől, ugyanakkor felfedezhető egy függőleges, szimplán induló verzió is (7), amely a neumaösszetételek archaikusan függőleges pontsoraival együtt (8) kottaképet uraló szerkezetnek tűnik, vagyis a fenti modern jobbra döntés az alkalmoszerű e kottában. Mindez azt is jelzi, a kóruskönyv még nem érte el azt a méretet, hogy a rombusz-pontsört dönteni kényszerüljön a notátor. Jellegzetes esztergomi elem a scandicus itt látható formája is (csak összetételben maradt fenn (9)), amely már nem kötött, hanem újszerűen tagolt alakzat, s amelyben a középső vonalas elem őrzi a régi esztergomi kötés emlékét – a neuma nem a gótikus punctum-punctum-virga-alakban szerepel. Az írás legkorszerűbb eleme a tagolt pes, amely már nem a fordított s-alakzat, hanem két részre bontott punctum+virga-összetétel (10). Bár a tagolás igen határozott, a második elem egyéni, kampós formájú (kurzív befolyást mutató), nem mereven szögletes.

A notációban további elemek is felfedezhetők, amelyek erdélyi szkriptóriumra utalnak. A custos-forma az ún. felvidéki custos variánsa, máshol nem látott, szabálytalan alakban szerepel (11), amelyhez analógiákat erdélyi forrásokban láttunk eddig, különösen közel áll e formához a Csíksomlyói Cantionale őrhanga (12). Ez utóbbi forrásban az íráskép hasonló megszervezése, ti. a tömörebb-szellősebb részek sajátos változtatása a zenei szövet dússágának függvényében – a neumaszerkezetek analógiáival együtt – útmutató lehet a proveniencia meghatározásakor. Figyelmet érdemelnek a rendkívül hasonló, finom és vékony tagoló vonalkák, amelyek az említett erdélyi forrásokban is felbukkannak.

A gyergyói töredék származási és rendeltetési helye véleményünk szerint a jelenlegi őrzőhelytől nem eshetett nagyon távol. A notációs analógiák is arra utalnak, hogy eredetét Dél-Erdélyben, a Székelyföldön kereshetjük.

Táblázat. Neumák

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
											

Facsimile

